

NOVÁK VERONIKA

A városi tér elméletben és gyakorlatban

A középkori és a kora újkori társadalmi tér kutatása Nyugat-Európában

Vajon hogyan jelenik meg egy város tere, térbeli viszonyai a történeti kutatásokban? Az alapvető munkát nyilvánvalóan a korabeli városi tér rekonstrukciója jelenti: meghatározni a város kiterjedését, az utcák, terek elhelyezkedését, kedvező esetben a telekrendszert. Az időbeliség is szerepet kap a vizsgálatban, hiszen az első településnyomoktól a városi központok áthelyeződésén keresztül feltárhatjuk a középkor vagy a koraújkor századaira kialakult városkép egyes fázisait. Ezt a tárgyias kutatást egészíti ki az emberek, társadalmi csoportok elhelyezése a térben (szociotopográfia), amikor lakóhelyeket, egyes kézműves vagy kereskedelmi tevékenységek helyszíneit próbáljuk elhelyezni az elkészült térképen a meglévő nominális források alapján.

A városi tér azonban nem csupán a házak és utcák, falak és terek összességét jelenti, hanem erre ráépülve mindennapi tevékenységek, gondolkodási rendszerek, elképzelések és jelentések egész világát. A jelen tanulmányban éppen ez utóbbit, a tér nem anyagi természetű felfogását vizsgáljuk meg: először rávilágítunk a társadalmi tér elméletének fontos elemeire, ezek értelmezésére és felhasználhatóságára a középkori és kora újkori várostörténet-írásban, majd az angolszász és a francia szakirodalomból válogatott példák segítségével körüljárjuk azokat a konkrét megközelítésmódokat, lehetséges kérdésfelvetéseket, amelyek a leggyümölcsözőbbnek tűnnek. A válogatás tehát szubjektív, és nem is próbál átfogó képet nyújtani a városi terek mostanra rendkívül gazdag és szerteágazó történeti feldolgozásának történetéről és eredményeiről.

A térrel kapcsolatos elméletek

A térbeliség történeti szempontú vizsgálata többféle hagyományra támaszkodik, és több tudományterület elméleti és gyakorlati eredményeit használhatja fel, ám nyilvánvalóan a földrajz gyakorolta rá a legnagyobb hatást. A történelem és a földrajz, az emberi társadalmak és a környezet régtől szokásos, például a felvilágosodás filozófiájában is fontos szerepet kapó összekapcsolását a 19. század végi tudományosság is megkísérelte. A német Franz Ratzel „antropogeográfia” cím alatt vizsgálta meg, hogy a földrajzi környezet milyen hatást gyakorol az emberre. Ezzel egyidőben Franciaországban a humán földrajz, emberföldrajz Vidal de la Blanche nevéhez köthető irányzata a szigorú földrajzi determinizmussal szembehelyezkedve megfordította a kérdést, és az embernek adta a kezdeményezés lehetőségét: milyen hatást gyakorolnak az emberi társadalmak a környezetükre, hogyan alkalmazkodnak annak viszonyaihoz.¹

A tanulmány a 2007. november 13–14-én a Budapest Főváros Levéltára és az Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv által megrendezett Polgári elit – polgári kapcsolatok – polgári tér (Magyar városok a középkorban és a kora újkorban) című konferencián elhangzott előadás kibővített változata.

A történelemhez hasonlóan leíró jellegű tudományként működő hagyományos földrajz a 2. világháború után hatalmas átalakuláson ment át, amikor az állami és gazdasági igényre felelve elméleteket gyártó, gazdasági rendszerek működését feltáró és előrejelző kvantitatív tudománnyá vált. Néhány évtizeddel később ezt egy újabb forradalom követte, amely az ember által észlelt, szubjektív teret állította a központba. Az emberek fejében létező térképek, a tájékozódás folyamata, illetve ennek kifejeződései egyre több kutatót foglalkoztattak, olyannyira, hogy az 1960-as évek programadó munkái után a '70-es, '80-as évek ennek az irányzatnak az elsőpró sikerét hozták. A gyakorlatias jellegű tájékozódás problematikája mellett egyre fontosabbá vált annak a kérdése, hogy a földrajzi illetve a városi táj elemei mi módon nyernek szimbolikus jelentést, töltődnek fel tartalommal, válnak a közösségek identitásformálódásának alapvető tényezőivé. Az angolszász területeken művelt humánföldrajz, illetve kulturális földrajz az antropológia, illetve a szemiológia tudományos eszközeiből merítve elsősorban az egyes helyek jelentése, szimbolikus vetülete iránt érdeklődött, nagy hangsúlyt helyezve a modern város problémáira. Az 1970–1980-as években számos munka épült olyan fogalmak köré, mint a *kognitív* és a *mentális térkép*, tehát az emberek térrel kapcsolatos elképzelései és ennek kifejeződése; a kulturális táj (*landscape*), illetve *cityscape* szimbolikus jelentése és olvashatósága; tér és identitás kapcsolata, a *városimázs*. A tudományok közti kölcsönhatások révén a tér illetően, tárgyi valóságától elrugaszkodó vizsgálata egyre nagyobb szerepet nyert a szociológia és az antropológia tudományaiban is. A tudományos jelenség az 1980–1890-es évek fordulóján kapott nevet, és, nyilván az amerikai nyelvi fordulat, illetve az Annales-iskolához köthető kritikai fordulat példáján térbeli fordulatnak, illetve földrajzi fordulatnak nevezték el.²

A földrajztudomány átalakulásán kívül erre az időszakra, a '70-es évekre tehető két fontos francia elméleti szöveg is, amelyek azonban csak később, a '90-es évektől kezdve gyakoroltak nagyobb hatást a kutatásokra. Az első Henri Lefebvre A tér előállítására című munkája 1971-ből, amelynek egyik alaptétele, hogy a tér történelmileg előállított valóság, nem pedig eleve adott keret. Ebből fakad, hogy a tér nem egyszerű színpada, háttere az emberi életnek, mivel maga a társadalom, annak hatalmi pozícióban levő része alkotja meg, hozza létre az általa használt teret, az így előállított tér pedig hatást gyakorol a társadalomra: erősíti az elit helyzetét az általa kínált szimbólumok felhasználása révén. Ez azt is jelenti, hogy a terek ellenőrzése, felhasználása hatalmat jelent, így rivalizáló csoportok vetélkednek azért, hogy ők formálhassák környezetüket, ők használják fel azt rituális célokra, adhassanak neki új jelentéseket vagy sajátíthassák ki a régiéket. Lefebvre másik fontos megállapítása, hogy a tér nem csupán a kézzel fogható környezetet, a tárgyi valóságot jelenti, házakat, köveket, hegyeket, hanem a tér felhasználásának módjait, a térre vonatkozó jelentéseket, elképzeléseket, ideológiát, beszédmódokat is. Lefebvre elkülöníti egymástól a mindennapi élet tevékenységeihez, munkához, utazáshoz, evéshez stb. kapcsolódó térbeli gyakorlatokat, szokásokat (*pratiques de l'espace*); a tér reprezentációit, megjelenítéseit, a térbeliséghez kapcsolódó elvont fogalmakat és hordozóikat, mint a várostervezés elmélete, a térképek, szabályozások (*représentations de l'espace*); végül pedig a térnek gyakran öntudatlan megjelenítéseit szimbólumok, művészeti alkotások által (*espace de représentation*). Lefebvre gondola-

¹ Febvre, Lucien: *La Terre et l'évolution humaine*. Paris, 1922.

² Timár Lajos: *Történelmi földrajz és társadalomtörténet*. In: Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest, 2003. 340–370.; Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Budapest, 1990.; Soja, E.: *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Oxford, 1989.; Lévy, Jacques: *Le tournant géographique. Penser l'espace pour lire le monde*. Paris, 1999.

tait alapvetően a kapitalista, modern város térbeliségének kutatói alkalmazták, valóban széles körű hatást pedig 1991-es angol fordítása után fejtett ki.³

A másik fontos francia nyelven született elmélet Michel de Certeau műve a mindennapi élet gyakorlatairól (*Les pratiques du quotidien*), kulturálisan meghatározott szokásairól (*pratiques, practices*), amelyben nagy hangsúlyt kapnak a térbeli gyakorlatok, a tér birtokbavételének különböző formái. Certeau munkája elsősorban nem is elméleti ereje, hanem az itt felvetett ötletek révén képes hatni a történeti városkutatásokra, annak ellenére, hogy például a hely és a tér (*place et espace, place and space*) jelentésének elkülönítése számos munkában megjelenik: a hely eszerint a tárgyi valóság, statikus szerkezet, ahol mindennek megvan a maga kizárólagos területe, míg a tér a „felhasznált, gyakorlatba vett hely”, amelyben az emberek mozognak, és az események zajlanak.⁴ Certeau reflexiói felölelik az emlékezet térbeliségének kérdését: a múlt eszerint terekben, épületekben testesül meg, az ott-hon pedig az a hely, ahol minden térelemhez kötődik valamilyen múltbeli történet. Elkülöníti egymástól a térfelfogás különböző rendszereit: az egyik a kezdetlegesebb, afféle terrepbejárás, amely dinamikusan, mozgás, tapasztalat révén ismeri meg és rögzíti a teret, a másik, újabb (kora újkori) módszer a térképé, amely statikus szerkezetet vázol fel. A harmadik ilyen reflexió a határok, az elkülönülés, a kint és bent fogalmaira vonatkozik, amelyhez szorosan kapcsolódik a határok átlépése, a transzgresszió, a terjeszkedés is.⁵

A tér szubjektív észlelése és jelentéssel ellátása, a társadalmilag előállított tér, illetve a mindennapi élet gyakorlataival kapcsolatos fenti elméletek az 1990-es évekig elsősorban a 19–20. századi nagyvárosok kutatásában jutottak látványos szerephez, és nagyrészt az angol–amerikai történészek körében.⁶

A tér kutatása a gyakorlatban: a francia példa

Ez nem jelenti azt, hogy a tér újszerű problematikája ne keltett volna figyelmet korábban is a középkorral és a kora újkorral foglalkozó történészek körében. A történelmen belül is elindult ugyanis egy folyamat, amely a fenti elméletektől függetlenül, ám azokkal párhuzamosan egyre nagyobb szerepet szánt a nem csupán anyagi értelemben vett, nem csupán az események tartályának tartott tér kutatásának.

A francia történetírásban már eleve nagyon erős a geográfiai irányultság, az Annales két fontos alapító alakja, Marc Bloch és Lucien Febvre is a történeti földrajzból merített inspirációt nagy hatású munkái megírásához. Ha megvizsgáljuk a francia történetírásnak a teret kutatásaik középpontjába helyező irányzatait, akkor kiderül, hogy a 2. világháború után a Fernand Braudel nevéhez kötődő hosszú időtartam és a lassan változó mély struktúrák iránti érdeklődés együtt járt a földrajzi környezet alapos megfigyelésével: minden valami-

³ Lefebvre, Henri: *La production de l'espace*. Paris, 1971. (angol változata: *The production of space*. Oxford, 1991.)

⁴ Más teoretikusok más értelmezést fűztek ehhez a két fogalomhoz. Lásd: Tuan, Yi-Fu: *Space and place. The perspective of experience*. Minneapolis, 1977. Itt a teret a nyitottság, szabadság, behatárolhatatlanság, a mozgás kulcsszávaival lehet megragadni, míg a hely a biztonságot, megállapodottságot, az ismert és értékekkel töltött helyszínt jelenti.

⁵ Certeau, Michel de: *Les pratiques du quotidien*. Paris, 1974. (angol változata: *The practice of everyday life*. Berkeley, 1984.)

⁶ Egy áttekintő elemzés három ilyen munkáról: Pooley, Colin G.: *Space, society and history*. *Journal of Urban History*, 31. évf. (2005) 753–761.

revaló monográfia az adott régió, város természeti viszonyainak bemutatásával kezdődött.⁷ Ugyanilyen alapvető fogalom volt a mentális eszközkészlet (*ouillage mental*) is, amely az emberi gondolkodás alapvető technikáit jelentette: ennek vizsgálatában előkelő helyet kapott a tér és az idő felfogása, kifejezése is, hogyan határozták meg a távolságokat, valaminek a térbeli elhelyezkedését, hogyan hivatkoztak múltbeli események időpontjára.⁸ Ez a statikus, illetve a környezetben csupán az események mozdulatlan keretét láttató szemlélet azonban nemsokára átalakult: az antropológia és az Annales új generációjához köthető új történelemszemlélet (*nouvelle histoire*) megjelenésével az 1970–1980-as, majd '90-es évek a nagy folyamatokról az egyéni tapasztalatokra, a gazdaságról és a társadalomszerkezetről a kultúrára, az elvont tényezők hatásáról az emberi szereplőre helyezik a hangsúlyt.⁹ A tér kutatásának új kulcsszava a térszervezés, a dinamikus szemlélet lettek.¹⁰ Ha a konkrét kutatási témákat nézzük: korán megjelenő és évtizedeken átívelő francia problematika volt például a királyság területének és határainak percepciója, hatalom általi észlelése, feltérképezése, bejárása, közigazgatási ellenőrzése.¹¹ A középkorászok érdeklődése a dél-francia és itáliai városok felé fordult, és fontos tanulmányok születtek városi szomszédsági területekről, városnegyedekről és ezek mindennapjairól, körmenetek és királyi bevonulások útvonalairól és ezek jelentéséről, a várostervezés hatalmi stratégiáiról, az urbanisztikáról, az épített terek anyagi és szimbolikus vonatkozásairól.¹² Ennek a vonulatnak kiemelkedő eredménye néhány az 1990-es évek elején megjelent monográfia a Római Francia Intézet, az *École Française de Rome* kiadásában. Elisabeth Crouzet-Pavan könyve a velencei városi tér kialakulását vizsgálja, Patrick Boucheron pedig a milánói városi építkezések hatalmi hát-

⁷ A struktúracentrikus térleírás egyik alapvető példája Toubert, Pierre: *Les structures du Latium médiéval*. Roma, 1973.

⁸ Febvre, Lucien: *Le problème de l'incroyance au XVIe siècle. La religion de Rabelais*. Paris, 1942.; magyarul is elérhető alkalmazása: Le Roy Ladurie, Emmanuel: *Montaillou, egy oksztán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest, 1997.

⁹ Lásd erről magyarul: Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”*. Budapest, 2001.; Benda Gyula: *A francia társadalomtörténet intézményeinek története*. In: Bevezetés a társadalomtörténetbe, 113–124.

¹⁰ Bourin, Monique–Zadora-Rio, Elisabeth: *L'espace*. In: Schmitt, Jean-Claude–Oexle, Otto Gerhard (dir.): *Les tendances actuelles de l'histoire du Moyen Age en France et en Allemagne*. Paris, 2002. 493–510.

¹¹ Fawtier, R.: *Comment, au début du XIVe siècle, un roi de France pouvait-il se représenter son royaume?* Comptes Rendues des Académies des Inscriptions et Belles Lettres, 1959. 117–123.; Dainville, F. de: *Cartes et contestations au XVe siècle*. Imago Mundi, vol. 24. (1970) 99–121.; Boutier, Jean–Dewerpe, Alain–Nordman, Daniel: *Un tour de France royal. Le voyage de Charles IX. (1564–1566)*. Paris, 1984.; Nordman, Daniel: *Frontières de France. De l'espace au territoire XVI–XIXe siècle*. Paris, 1999. Mindezt egy város szintjén, intézménytörténeti megközelítésből: Descimon, Robert – Nagle, Jean: *Les quartiers de Paris du Moyen Age au XVIIIe siècle. Évolution d'un espace plurifonctionnel*. Annales ESC, vol. 34. (1979) 5. sz. 956–983.

¹² Klapisch-Zuber, Christiane: *Parenti, amici, vicini: il territorio urbano d'una famiglia mercantile nel XV secolo*. Quaderni storici 33. 1976. 953–982. (angolul: *Kin, friends and neighbors: the urban territory of a merchant family in 1400*. In: Klapisch-Zuber, Christiane: *Women, family, and ritual in Renaissance Italy*. Chicago–London, 1985. 68–93.); Heers, Jacques: *Le clan familial au Moyen Age*. Paris, 1974.; Coulet, Noël: *Procession, espace urbain, communauté civique*. Cahiers de Fanjeaux, Toulouse, 1982. 381–397.; Venard, Marc: *Itinéraires de processions dans la ville d'Avignon*. Ethnologie française, vol. 7. (1977) no. 1. 56–61.; Konigson, Elie: *L'espace théâtral médiéval*. Paris, 1975.; Maire-Vigueur, Jean-Claude (ed.): *D'une ville à l'autre: structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes (XIIIe–XVIe siècle)*. Collection de l'École Française de Rome 122. Roma, 1989.

terét, a Sforzák és a város küzdelmét.¹³ A munkák közös vonása, hogy a városi élet teljességét próbálják bemutatni, intézményeket, a városi építészet időbeli fejlődését, mindennapokat, ünnepeket, hatalmi viszonyokat, ám mindezt a tér szerveződésének elbeszélésére fel-fűzve. Vizsgálat alá veszik a társadalmi térhasználatot, a helyszínek hatalmi kisajátítását, ellenőrzését, a térelemek szimbolikus jelentését, a város mítoszát. Ezek a francia művek explicit módon nem merítenek az új földrajztudomány, illetve a társadalmi tér felhalmozott elméleti eredményeiből, legfontosabb hivatkozási alapjaik a francia, provençai és itáliai városi rítusokat vizsgáló kutatások, az antropológia, illetve az építészet és a művészettörténet.

A társadalmi tér elméletének adaptációja a középkori és kora újkori városkutatásban

Az 1990-es évek második feléhez köthető az a fordulat, amely a középkori és kora újkori városi kutatások fontos elemévé tette a társadalmi tér problematikáját, és az itáliai és délfraancia városokon kívül más területekre is kiterjesztette a kutatásokat. Több konferencia tárgyalta a városi tér kérdését, az így született konferenciakötetek, tematikus folyóirat-számok pedig a konkrét kutatási beszámolók mellett fontos szerepet hagytak az elméletibb jellegű, átfogó, bevezető írásoknak is. Ezek áttekintésével képet kaphatunk arról, vajon a középkorászok mit tartottak hasznosíthatónak a társadalmi tér elméletéből. A Középkori tér gyakorlatai című kötetben Barbara Hanawalt és Michal Kobiálka bevezető tanulmánya a Lefebvre-féle három teret helyezi a középpontba, és úgy próbálja megragadni, mint egyrészt az észlelt, megtapasztalt teret, másrészt az elgondolt, tudatos teret, harmadrészt pedig a megélt, öntudatlan teret. Az utcai házjelektől az oklevelek helymeghatározásán át a tér színpadi megjelenítéséig terjedő tanulmányok rámutatnak a tér megértésének, illetve felhasználásának sokféleségére.¹⁴ A Városi identitás alakulása című könyvben Marc Boone előszava a Pirenne-féle, alapvetően gazdasági szempontokat érvényesítő városi kutatással helyezi szembe törekvésüket, amely az egyes társadalmi csoportok, hatalmi intézmények, illetve a tér egyedi használatának hatásait helyezi előtérbe. A helyi hatalomért vívott harc a városi térben játszódik, amelyben a tér, a városkép nem egyszerű dekoráció, hanem láthatóvá teszi, sőt meg is erősíti a fennálló erőviszonyokat; ezzel egyidőben azonban eszköz is a rivális követelések megfogalmazására és előadására.¹⁵ Végül a *Journal of Interdisciplinary History* tematikus számában Peter Arnade, Martha C. Howell és Walter Simons hosszú bevezetésükben gondosan kijelölik a helyét az általuk művelni kívánt társadalmi térhasználat-központú várostörténetírásnak a hagyományos középkori várostörténet-írás, és a modern város tereit vizsgáló társadalomtörténeti iskola, a posztmodern kulturális földrajz és társadalomtörténeti irányzatok, illetve az itáliai reneszánsz városokat egy radikális fordulat

¹³ Crouzet-Pavan, Elisabeth: „*Sopra le acque salse*” *Espaces, pouvoir et société à Venise à la fin du Moyen Age*. 2 kötet. Collection de l'École Française de Rome 156. Roma, 1992.; Boucheron, Patrick: *Le pouvoir de bâtir. Urbanisme et politique éditoriale à Milan (XIVe–XVe siècles)*. Collection de l'École Française de Rome 239. Roma, 1998. Ide kapcsolható még két másik mű is, Hubert, Étienne: *Espace urbain et habitat à Rome du Xe à la fin du XIIIe siècle*. Collection de l'École Française de Rome 135. Roma, 1990.; illetve Redon, Odile: *L'espace d'une cité. Sienne et le pays siennois, XIIIe–XVe siècle*. Collection de l'École Française de Rome. Roma, 1994.

¹⁴ Hanawalt, Barbara A. – Kobiálka, Michal: *Introduction*. In: Hanawalt, Barbara A. – Kobiálka, Michal (eds.): *Medieval practices of space*. Minneapolis, 1999. IX–XVIII.

¹⁵ Boone, Marc: *Urban space and urban identity in late medieval Europe*. In: Boone, Marc – Stabel, Peter (eds.): *Shaping urban identity in late medieval Europe*. Leuven–Apeldoorn, 2000. VII–XI.

színtereiként bemutató hagyomány között. Elméleti alapként Lefebvre művét jelölik meg, amelynek két központi pillérét emelik ki: az egyik a tér történeti beágyazottsága, „előállítottsága”, a másik pedig a tér többértékűsége. Ez utóbbi különösen nagy hangsúlyt kap: eszerint a tér egyszerre anyagi és elképzelt, illetve a Lefebvre-féle hármas felosztás szerint tárgyszerű, ideologikus és szimbolikus. A szerzők ki is aknázzák a térnek ezt a sokarcúságát, kölcsönös összefüggéseit körbe is tapogatják: így derül ki, hogy a konkrét földrajzi térben játszódó, jelentéssel bíró rítus hogyan ruház magára a térre is jelentést – ez a szimbolikus váló tér az, amely azután más ceremóniáknak is hatékonyságot kölcsönözhet, és ezért alkudozások, összecsapások tárgyává válhat. Ez a többértékűség segíthet feloldani, értékes problémává tenni a város valóságos helyzete és a városi törvények, ábrázolások, szokások által megrajzolt városkép közti eltérést, amit a historiográfiában gyakran zavarba ejtőként, szakmai hibaként értelmeztek: az anyagi tér és az elképzelt tér közti feszültség, különbség hatást gyakorol mindkét félre, és a fejlődés fontos tényezőjévé válhat.¹⁶

A három tanulmány közös vonása, hogy megpróbálnak hidat képezni a társadalmi tér leggyakrabban modern városokra vonatkoztatott elmélete és a középkori és kora újkori kutatások konkrét feltételei között. Alapvető Henri Lefebvre elméletének középpontba állítása, és mondanivalójának praktikus megjelenítése. A régebbi korok városaival foglalkozó történészek számára hasznosítható elem a szerzők szerint egyrészt a tér reprezentációja, az észlelt és elképzelt, bemutatott és megtapasztalt terek problematikája, másrészt a hatalmi rítusok térbelisége, harmadrészt pedig a földrajzi és szimbolikus, a ténylegesen használatba vett és a jelentéssel megtöltött, a felépített és az elképzelt terek dinamikus kölcsönhatása.

A '90-es évek vége óta a társadalmi tér kutatása nem veszít vonzerejéből: a 2007-es leeds-i, a várost középpontba állító középkorász konferencia előadásai között feltűnően nagy számban szerepeltek a rituális térhasználatot, a középkori térképeket és városábrázolásokat, a tér elemeinek a múlt felidezésében és az identitás formálásában betöltött szerepét középpontba állító előadások. A 2008-as Európai Várostörténeti Bizottság Konferenciáján pedig az egyik szekciót a lefebvre-i térelmélet alkalmazhatóságának szentelték.

Elmélet a gyakorlatban: a városi tér történeti felhasználásai

1. A tér mint helyszín

A városi tér kutatásának hasznosítható módszertani eredményeit, példáit három alapvető kutatói stratégia köré csoportosíthatjuk. Az elsőben a kutató az általa vizsgált jelenségcsoport térbeli vetületét is megpróbálja feltárni, és ezzel magáról a jelenségről kíván komplexebb tudást szerezni. Arlette Farge például a 18. századi párizsi bűnözés helyszíneit vizsgálja az elkövetők és az áldozatok lakhelye, valamint a büntett színhelye szerint.¹⁷ Ezáltal sikerült beazonosítania a város legveszélyesebb helyeit, a peremen élő bűnelkövetők lakóhelyeit, és rámutatott arra, hogy bűnözők és áldozataik feltehetően azonos társadalmi réteg tagjai voltak. Hasonló kísérlet a városi kereskedelem tereinek pontos beazonosítása: a lerakatok, boltok, félig magántermesztű raktárak elhelyezése a város területén hozzásegít a korabeli kereskedelmi forgalom valós tapasztalatának megértéséhez.¹⁸ Egy városlakó kap-

¹⁶ Arnade, Peter – Howell, Martha C. – Simons, Walter: *Fertile spaces: the productivity of urban space in northern Europe*. Journal of Interdisciplinary History, vol. 32. (2002) no. 4. 515–548.

¹⁷ Farge, Arlette – Zysberg, André: *Les théâtres de la violence à Paris au XVIIIe siècle*. Annales ESC, vol. 34. (1979) no. 5. 984–1015.

¹⁸ Keene, Derek: *Cultures de production, de distribution et de consommation en milieu urbain en Angleterre, 1100–1350*. Histoire Urbaine, (2006) no. 16.

csolatrendszerét is szokás úgy feltárni, hogy a térbeli kiterjedést, a rokonok, szövetségesek, barátok köreinek területi elhelyezkedését is figyelembe vesszük akár a számadáskönyvek bejegyzései, akár a végrendeletek alapján.¹⁹ Ez a megközelítésmód nyilvánvalóan hozzájárul a városi tér jobb megismeréséhez, ám itt a tér csupán egy tartály, amelyben a fontos dolgok történnek, nem pedig a történelmi kutatás tényleges tárgya.

2. A tér rekonstrukciója

A második történelmi stratégia célja a városi tér minél teljesebb, komplexebb rekonstrukciója. Ennek az alapja nyilván a város valós terének feltárása a régészet és az okleveles anyag, a városi könyvekben regisztrált tulajdoni változások segítségével. A városkép kialakulásának története, a külső határok és a belső tagozódás különösen jól ábrázolható térképen.²⁰

A terek anyagi valósága, ténylegesen létező szerkezete mellett megtapasztalásukat, a velük kapcsolatos elképzeléseket, beszédmódokat, illetve létrejöttük, átalakulásuk konkrét kontextusát is tudatosan vizsgálat tárgyává tehetjük. A városi teret elemző munkák egy jelentős része foglalkozik a városi tér felosztásának megélt, megtapasztalt, szimbolikus jelentést hordozó vetületével. Az egyik érdekes kérdés a különböző joghatóságok, a városi hatóságok hatalma alá tartozó, illetve az ez alól egyházi vagy nemesi tulajdon miatt kicsúszó területek fennállására, határaik állandó megkérdőjelezésére, átalakulására vonatkozik. Simone Roux a késő középkori Párizs belső határainak jelentőségét, életterét vizsgálja az egyházi földesuraságok számadáskönyvei, jogvitái, illetve adásvételi szerződések segítségével, és azt állapítja meg, hogy a járadékokat és szolgáltatásokat befolyásoló földesúri joghatóságok határai jóval nagyobb szerepet játszottak az emberek hétköznapjaiban, mint a városi teret egészen másképpen felosztó hivatalos körzetek, városnegyedek.²¹

Lorraine Attreed munkája az angliai egyházi és a városi hatóságok 15–16. századi összeütközéseinek keresztül vizsgálja meg az egységesülő városi tér, illetve a harcok során kialakuló városi identitás kialakulását. A különböző joghatóságok határai valóban a konkrét városi térbe íródnak, ám a velük kapcsolatos harcok nem feltétlenül a határok át rajzolását célozzák, hanem gyakran csupán a belépés, a használat jogára vonatkoznak, illetve ceremóniák útvonalára és szimbolikus cselekedetekre (városi tisztviselők viselhetik-e hatalmi jelvényeiket a katedrális körzetében) korlátozódnak.²² Hasonlóképpen a kézzel fogható, vonalszerűen elképzelt határok helyett létező összetett gyakorlatokat vizsgálja Vanessa Harding, csak erősebb nagyítású lencsén keresztül: a magántulajdon, a házak, telkek, házrészek joggyakorlatát próbálja feltárni a londoni oklevélgyűjtemények, peranyagok, városi könyvek bejegyzéseinek keresztül, amelyek a házbérléseket, a tulajdonjog átruházását rögzítik. A telekrendszer viszonylagos állandóságával szemben a vitás esetekből feltáruló helyzetet szilánkokra hullott terek, telkek és épületek új és új felosztásai, tulajdon, örökbérlés és időszakos bérlések kavalkádja, közösen használt területek és lehetőségek (kilátás, be-

¹⁹ Klapisch-Zuber: *Parenti, amici, vicini* i. m.; Bove, Boris: *Espace, piété et parenté à Paris aux XIIIe–XIVe siècles d'après les fondations d'anniversaires des familles échevinales*. In: Boucheiron, Patrick – Chiffolleau, Jacques (eds.): *Religion et société urbaine au Moyen Age*. Paris, 2000. 253–282.

²⁰ Lásd például a *Historical Cities* történelmi atlaszszorozatot, amely az International Commission for the History of Towns koordinálása alatt készül.

²¹ Roux, Simone: *Bornes et limites dans Paris à la fin du Moyen Age*. Médiévales, vol. 28. (1995) no. 1. 129–137.

²² Attreed, Lorraine: *Urban identity in medieval English towns*. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 32. (2002) 4. no. 571–592.

járat stb.), határmenti átmeneti zónák jellemzik. Hasonlóan bonyolult a helyzet a magántér és a köztér határánál: a városi ünnepek mindenki számára nyitott széles utcái és terei mellett létezett a mellékutcák, közök, zsákutcák, belső udvarok a szomszédság használatára fenntartott, elbitorolt területe, illetve a magánházak és az utca találkozásánál létező átmeneti zóna. A térbeli tapasztalatok egyik fontos vetülete a tulajdonok leírására alkalmazott szóhasználat, amely a városi tér, az ahhoz kötődő gyakorlatok évszázadokon átívelő átalakulásával együtt változik: a 12. században egy házat az utcanév és a terület felett rendelkező földesúr szerint határoztak meg. Az egyre inkább rögzülő parcellarendszer századaiban (13–15. század) a tulajdont a kimért parcellák szerint írták le, adatokkal, utcanévvel, az egyházközség és igen gyakran a szomszédok nevének megadásával. A szabad bérleti rendszer gyors tulajdonosváltozásai és a telkek egyre bonyolultabbá váló beépítettsége és felosztásai problematikusá tették a szomszédok és a lemért telekhatárok általi meghatározást, a kereskedelem fejlődése viszont új lehetőségeket kínált: a 16. századtól egyre több tulajdont határoznak meg az azon álló épület saját nevével, házjelével, a földszintjét elfoglaló bolt, kocsmá cégerével.²³

Szintén a városi tulajdonok „nyelvi feltérképezését” vizsgálja Daniel Lord Smail a késő középkori Marseille kapcsán. A közjegyzői iratok és konfraternitási taglisták lakcímbejegyzéseit, helymeghatározásait vizsgálva kitapinthatóvá vált, hogy a városi lakosok különféle társadalmi csoportjai más és más módokon, más térszerkezetet alkalmazva látták, illetve mutatták be ugyanazokat az épületeket, helyszíneket. A kézművesek számára a szomszédságok, informális városnegyedek jelentették a városi tér alapegységét; a városi földesurak, nemesek szemében ezt a háztömbök (*insula*) alkották, a helymeghatározásnál pedig az egyes háztömbök saját nevét adták meg, ez a tömbben élő legelőkelőbb család neve volt. A városi közjegyzők viszont az utcanéveket használták az egyes házak elhelyezkedésének megadásánál. A rivalizáló térfelosztási rendszerek közül, amelyek jól mutatják használóik sajátos térbeli tapasztalatait, értékeit (szomszédság, legelőkelőbb lakos) végül a város terének egységesítése, a helyi érdekek visszaszorítása felé mutató utca-alapú rendszer győzedelmeskedett, amely kapcsolódik a városi tér kora újkorban megfigyelhető homogenizálásához, standardizálásához.²⁴

A városi épületek a jogi szemléletmód mellett megközelíthetőek anyagi valóságuk, belső szerkezetük, a megtervezésüket és használatukat irányító hatalmi stratégiák szempontjából is. Rendkívül sokat elárul a helyi hatalom gyakorlásának földhözragadt, mindennap megtapasztalható arcáról, ha figyelembe vesszük, hogyan, hol, milyen meglévő térbeli keretek közé épültek fel a magisztrátusnak, a céhek vezetésének otthont adó városházák, milyen környezet jelentette a gyűlések, városi ünnepek közösségi terét. A lépcsők, kapuk, árkádok, emeletek, erkélyek, tornyok, a tér körül egymással farkasszemet néző templom, vásárcsarnok, püspöki palota, hercegi torony komoly szerepet játszhattak a városi vezetés reprezentációjában, hatalmának megerősítésében, a korábbi erőviszonyokat (földesurak, egyházi intézmények) tükröző térszerkezet átalakításában, a közösségi emlékezet hivatkozási pontjainak megteremtésében, a városi ceremóniák gyakorlatának esetleges átformálásában. Mindezek kutatása természetesen az írott források (szabályozások, városi jog, határjárások stb.)

²³ Harding, Vanessa: *Space, property and propriety in urban England*. Journal of Interdisciplinary History, vol. 32. (2002) no. 4. 549–569.

²⁴ Smail, Daniel Lord: *The linguistic cartography of property and power in late medieval Marseille*. In: *Medieval practices of space*, 37–63.; Smail, Daniel Lord: *Imaginary cartographies: possession and identity in late medieval Marseille*. Ithaca, 2000.

mellett a régészeti feltárások eredményein alapul, ez a tematika tehát nagyon gyakran régészek munkáiban jelenik meg, az egyik elnevezés szerint mint a „hatalom régészete”.²⁵

A városi rítusok vizsgálata szintén hozzájárul a városi tér összetettebb megismeréséhez: a város ünnepi arculatának egyszerű bemutatása mellett a városi ceremóniákkal ismerkedő történész ráébredhet az egyes helyszínek kiemelkedő szerepére, fontosságára; az események rámutathatnak a tér elemeinek szimbolikus jelentésére; az esetleges sikertelen, vitatott vagy éppen konfliktusba torkolló ceremóniák az egyes helyszínek többféle értelmezési lehetőségeit tárhatják fel.

A hatalmi rítusok vizsgálata az újabb középkori és kora újkori történeti kutatások egyik leglátványosabb, legtöbb szöveget termelő irányzata. Az itáliai reneszánsz városok rítusait elemző nagy hatású munkák (Edward Muir, Richard Trexler)²⁶ mellett rendkívül sok írás foglalkozik a németalföldi városok, a középkor végi burgundi területek ceremóniáival (Peter Arnade, Marc Boone).²⁷ Egy újabb kísérlet erre a „Ceremóniák városa” című könyv, melynek a szerzője, Élodie Lecuppre-Desjardin kilenc németalföldi város 15. századi forrásain keresztül mutatja be a politikai kommunikáció lehetőségeit a gazdag városok és az ambiciózus burgundi hercegek között. Elizabeth Crouzet-Pavan és Patrick Boucheron műveihez hasonlóan, bár kisebb mértékben, itt is a városi tér jelenti az elbeszélés alapját, ez segít behelyezkedni a kortársak tapasztalataiba: az épített környezet hatalmi üzenete, az ünnepek előkészítésének térbeli vetülete, az útvonal megvitatása, kiválasztása, feldíszítése, megtisztítása, biztonságosság tétele vezetnek el a ceremóniáig. Ez utóbbiak itt a hercegi krónikák nem túl bőbeszédű leírásai mellett elsősorban a városi tanácsi jegyzőkönyvek és a városi könyvek bejegyzéseiből, számlákból és rendelkezésekből rekonstruálhatóak, és itt is fontos szerepet kap a térbeliség. A hétköznapiakból kilépő események megmutatják az egyes térelemekhez, térbeli formákhoz kapcsolódó jelentéseket, kiemelik a városok legfontosabb helyszíneit, ám a városi szempontok érvényesítése lehetővé teszi, hogy viszonylagossá tegyünk a hatalom által kiemelt jelentéseket. Így a bevonulások kapcsán rá lehet mutatni például a kapuk jelentőségére és eltérő értelmezésére a bevonuló hercegek és a városi közösség szemében. A herceg számára a városkapu kinyitása, kulcsainak átadása, a rajta keresztüli belépés jelenti a város meghódolását; a városi közösség viszont mindezek mellett a város önállóságát, büszkeségét, erejét szimbolizáló emblematis, identitásformáló helyként is tekint rá.²⁸

Az eltérő városi csoportok által kiválasztott ünnepi terek rámutathatnak az egy közösségen belül létező többféle városképre, városi ideálra, értékrendszerre. Elisabeth Crouzet-Pavan a velencei köztér szerveződését vizsgálva fontos szerepet hagy a ceremóniáknak: az urbanisztikai fejlődés, az építkezések által létrehozott kereteknek (Szent Márk tér, Rialto

²⁵ Sîeane, John: *The archeology of power. England and northern Europe AD. 800–1600*. Stroud, 2001. 193–233.; Giles, Kate: *Public space in town and village 1100–1500*. In: Giles, Kate–Dyer, Christopher (eds.): *Town and country in the Middle Ages. Contrasts, contacts and interconnections*. Leeds, 2005. 293–312.; Laleman, Marie Christine: *Espaces publics dans les villes flamandes au Moyen Age: l’apport de l’archéologie urbaine*. In: *Shaping urban identity*, 25–42.; Burroughs, Charles: *Spaces of arbitration and the organisation of space in late medieval Italian cities*. In: *Medieval practices of space*, 64–100.

²⁶ Muir, Edward: *Civic ritual in Renaissance Venice*. Princeton, 1981.; Trexler, Richard: *Public life in Renaissance Florence*. New York, 1980.

²⁷ Arnade, Peter: *Realms of ritual. Burgundian ceremony and civic life in late medieval Ghent*. Ithaca – New York, 1996.

²⁸ Lecuppre-Desjardin, Élodie: *La ville des cérémonies. Essai sur la communication politique dans les anciens Pays-Bas bourguignons*. Turnhout, 2004. 239–241.

hídja) ugyanis a városi ünnepek adnak jelentést és jelentőséget. Velence a 13–14. században kiépítette ma is létező, emblemikus központi tereit, a 14–15. századi rítusok pedig ide összpontosították a városi identitás valamennyi kifejeződését és alapját. Ezzel azonban kiszorultak korábbi szerepükből az egyes városnegyedek periférikus központjai, amelyek a városi elittel szembehelyezkedő alacsonyabb rétegek térbeli tapasztalatait formálták. A társadalmi térhasználat, a hétköznapi térbeli gyakorlatok és a lázadások helyszíneinek vizsgálata még jobban megerősíti az eddig nyert képet: a hatalmi központok a hétköznapi gyakorlatok központi helyszíneivé váltak, sőt, a városi elittel szembehelyezkedő megmozdulások is ugyanezekben a helyszíneken összpontosultak, és nem tudtak alternatív tereket felkínálni.²⁹

A különféle bevonulások, hatalmi rítusok mellett a vallásos körmenetek útvonalának vizsgálata is fontos dolgokat tárhat fel a városi tér megtapasztalásáról. A kör forma általában területet jelöl ki: az úrnap körmenetek például körüljárják a plébánia egész területét, rögzítik határait; a keresztyári napok idején (*Rogationes*) viszont éppen a határok átlépése, a város körüli szántóföldek érintése a rítus lényege. Máskor nem a tényleges városi táj képeződik le a menet útvonalában, hanem például az idealizált város képe: az egyenes vonalak, a központ kijelölése a városi tér bonyolult szövetét tiszta formákká alakítják át, a várost átszelő folyó hídjának hangsúlyos érintésével egyesítik a „kettészakadt” közösséget. Esetenként akár a több száz évvel korábbi városi határok idéződnek fel, amikor a menet – hagyományörző módon – a korábbi, rég megszűnt falak mentén halad.³⁰ Sőt egy újonnan kialakított liturgikus szokás előrevetítheti a városi politika urbanizációs szándékait is: egyrészt a körmenet által érintett épületek képviselte újszerű értékek révén, másrészt viszont a beépítésre váró új területek beemelésével a lakosok ismert, otthonos, bejárt, megtapasztalt területébe.³¹

A rítusok térbelisége tehát nem írható le egyetlen egyszerű képlettel, nem egyszerűen tükrözik a város területét, hanem rámutatnak a többféle idősíki, múlt, jelen és jövő egymást átfedő együttes működésére, a sokféle rituális cselekvés eltérő kontextusára, illetve (csakúgy, mint a határok és a térelemek) a városi tapasztalatok összetettségére, a különböző résztvevő csoportok egymás mellett élő stratégiáira. A városi tér tehát egyszerre múltba révedés, emlékezet, hatalmi aktus, szándéknyilatkozat, vágykép és kihívás – ezáltal hoz minket közelebb a tér sokrétű, minél összetettebb rekonstrukciójához.

3. A tér mint mikroközeg

A harmadik történelmi stratégia kitűzött célja egy átfogó, nagy folyamat helyi szintű megjelenítése, úgy azonban, hogy figyelembe veszi a makro- és a mikroszint, az általános és a helyi közti váltással együtt járó módszertani követelményeket. Tehát az adott város társadalmi kontextusa, sajátos problémái, érdekei, helyi hatalmi rivalizása és – a mi szempontunkból lényeges – társadalmi tere adják majd az elbeszélés keretét és főszereplőit. Külö-

²⁹ Crouzet-Pavan, Elisabeth: *Cultures et contre-cultures: à propos des logiques spatiales de l'espace public vénitien*. In: *Shaping urban identity*, 89–108.

³⁰ Venard, Marc: *Itinéraire des processions dans la ville d'Avignon*. Ethnologie française, vol. 7. (1977) no. 1. 55–62.; Konigson, Elie: *L'espace théâtral médiéval*. Paris, 1975.; Chiffolleau, Jacques: *Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant*. *Revue historique*, (1990) no. 3. 37–76.; Zemon Davis, Natalie: *The sacred and the body social in sixteenth-century Lyon*. *Past and Present*, vol. 90. (1981) no. 1. 40–70.

³¹ Boiteux, Martine: *Espace urbain, pratiques rituelles, parcours symboliques. Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*. In: Hinard, François–Royo, Manuel (ed.): *Rome. L'espace urbain et ses représentations*. Paris, 1991. 111–145.

nösen kézenfekvő, és elsősorban erre találunk megvalósult példákat, jól, talán túlságosan is jól ismert politikai események hosszabb, több évtizedre vagy évszázadra elnyúló sorozatának „térbeli dinamikáját”, „térbeli kifejeződését” nyomon követni egyetlen város közterein, fontos épületeiben. Ezek az elemzések az események térbeli elhelyezését is említő, elbeszélő jellegű forrásokat, a helyi erőviszonyokat aprólékosabban feltáró peranyagokat, a városi terek ellenőrzésére vonatkozó helyi szabályozásokat, az építkezésekre, az épületek szerkezeti átalakulásaira, tulajdonosváltásaira reflektáló írott vagy tárgyi forrásokat használnak fel elsősorban, de jól látható a megelőző megközelítésmódok szűkebb, koncentráltabb forráshasználatával szemben a minél szélesebb, minél több szempontot felvonultató merítési igénye.

A földriai városok 12–16. századi történetét, politikai konfliktusait, hatalmi átalakulásait vizsgálja a genti térhasználat szűrőjén keresztül Marc Boone. A 12–13. századi kommunizmokban patrícius irányítás alatt önállósuló, gazdaságilag és politikailag megerősödő városokban a 14. században a városi középréteget alkotó kézművesek nyomása, erőszakos fellépései során a céhek, gildék egyre növekvő hatalmi szerepet vívtak ki maguknak, míg a 15–16. században Burgundia Valois, majd Habsburg urai számos összetűzés, megtorlás árán letörték a városi különállás erőit, és betagozták azokat saját kiépülő területi államuk kereteibe. Az első fázis térbeli stratégiáiba illeszkedik a város gazdasági pozícióinak biztosítása kikötők, csatornák építése révén, a város tere fölötti minél teljesebb ellenőrzés megszerzése a magisztrátus jogának kiterjesztése révén a különféle egyházi immunitások határain belülre is, illetve a városi identitás, a reprezentáció megerősítése az e célokat is szolgáló főterek, harangtornyok, vásárcsarnokok, falak építése, a várost ábrázoló pecsétek használata révén. A második fázisban a városi terek a hatalmi kérdések feletti rituális vagy erőszakos alkufolyamat színtereivé és célpontjaivá váltak. A hatalomátvétel során fontos szerepet játszottak a város utcái, piactere, a tömeget összehívó harang tornya. Az újonnan hatalomra jutott céhek a városközpontot saját hatalmuk jelképeivel próbálták megtölteni nagy városházak, céhházak építése révén, ahol az épület elhelyezkedésétől a külső falak díszítésén át (kardok, bárdok, láncok) a kihirdetések célját szolgáló hatalmas ablakok és a belső bútorzat elrendezéséig minden ezt hirdette. A vallásos körmenetek átszervezése is ugyanezre szolgált: a menet élén haladó új vezetői rétegek, a céhes jelvények kiemelkedő szerepe és az erőfitogtatás mellett magát az útvonalat is úgy alakították, hogy az egyrészt felölelje a város egész területét, másrészt haladás közben érintsék a kézműves-negyedeket és az új reprezentációs épületeket is. Végül a harmadik fázis konfliktusai is mélyen belenyúltak a városi tér rituális és épített szerkezetébe: a gyakran botrányba fulladó vagy éppen véres viszályok elsimítását megünneplő, előadó hercegi bevonulások jóval összetettebb és árnyaltabb jelentéssel bírtak, mint díszes ruhájú csoportok egyszerű parádézásai a felékesített utcákon. A hercegek és a városi hatóságok összecsapásai ismét a piacterek elfoglalásával jártak. A 15. század közepétől felülkerekedő központi hatalom erődemonstrációi még mélyebben érintették a városi tereket: Liège példát statuáló kifosztása és lerombolása után az egymást követő uralkodók más városok kapuit, falait is lerombolták, identitásukat kifejező épületeik helyén hercegi erődítményeket emeltek, szentjeit, ereklyéit, körmeneteit kisajátították, és saját céljaikra használták. Látható, hogy a városi tér a hatalmi harcok egyik fontos kifejeződési médiumaként működik, a térbeli stratégiák pedig a városi térkép átrajzolásától (építések és rombolások) a már meglévő szimbolikus terek kisajátításáig, felhasználásáig terjedtek.³²

³² Boone, Marc: *Urban space and political conflict in late medieval Flanders*. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 32. (2002) no. 4. 621–640.

Valamivel szűkebb időbeli keretekkel és a fennkölt politikai célok mellett jóval prózaibb eseményekkel dolgozik Phil Whittington tanulmányában, melyben a 17. századi York városának az angol forradalom és a restauráció kulisszái előtt játszódó helyi hatalmi átalakulását vizsgálja. A 17. század elején a város hatalmi csoportjainak térbeli megoszlása nagyon tisztán kirajzolódik: a várost átszelő folyó egyik partján a püspöki, a királyi és a megyei hatalom épületei helyezkednek el, nagyrészt itt állnak a nemesi és jogász családok házai; a másik parton a városi céhes épületeket, a városházát, illetve a leggazdagabb polgárok lakhelyeit találjuk. A forradalom és a restauráció politikai hatalomváltásai mindig konkrét személyekhez, családokhoz, klientélákhoz kötődően jelennek meg a szövegben, és a térbeli mozgások egy része is ezen a szinten zajlik. A forradalom idején és főként az 1650-es években eltolódtak, sőt megszűntek a várost kétfelé osztó határok, a milícia polgári kézre került, a katedrálisban az esküdtek állítottak presbiteriánus prédikátort, de ide tartozik a dologház és a börtön polgárok által rég szorgalmazott újjáépítése is. A városi vezetés lakhelyének vizsgálata, valamint a kisebb hivatalok elosztása körüli viták is a városi oldal előretörését jelzik. A restauráció a visszarendeződés időszakát hozta, és ezt a helyi személyi, családi változásokon kívül néhány rituális térfoglalás is leképezi. Néhány hét leforgása alatt egyrészt a fordulatot támogató katonai erők elfoglalták a katedrális, ami csekély hadászati, ám fontos szimbolikus jelentőséggel bírt. Másrészt a városi vallási központot jelentő templom mellett a nemesi és kézműves családok szolgálói focimeccset rendeztek, és betörték az ablakokat, harmadrészt pedig ugyanebből a rétegből származó felkelők betörték a polgármester házába, és megrongálták azt. A csupán rituális szempontból fontos cselekedetek után megtörtént a városi tér valódi visszarendezése is: a városba katonákat szállásoltak el, a főtéren őrházat építettek, a püspöki immunitás és a királyt képviselő sheriff erődítményének határait határjelekkel ismét megerősítették, a város kulcsait pedig elvették a városi hatóságoktól. Az országos és londoni események helyi változata tehát a helyi, gyakran kicsinyesnek tűnő pozícióharcokban (amelyek azonban nagyon is kézzel fogható eredményekkel jártak a mindennapokban) és a városi tér szerkezetének, belső határainak átalakulásaiban, szimbolikus jelentőségű térfoglalásokban képeződik le.³³

A városi tér mindegyik szövegben arra szolgál, hogy átalakulásai, az érte vívott harcok elemzése révén jobban megragadhatóvá váljon, valódi kontextusába kerüljön az alulnézetből, mikroszkópon keresztül vizsgált hosszabb folyamat.³⁴

Elmélet a gyakorlatban: a továbblépés lehetőségei

Az angolszász és francia szakirodalomról hazai terepre érve elmondhatjuk, hogy a magyar várostörténeti kutatások a gyakran kedvezőtlen forrásviszonyok mellett is igen messzire jutottak a városi tér megismerésében. Rendkívül fontos eredmény a régészeti és az írott források összekapcsolt, komplex elemzése, amely a topográfiai rekonstrukció és a városkép időbeli átalakulása mellett nagy hangsúlyt helyez a hatalmi viszonyok térbeli megjelenésének értelmezésére is.³⁵ Szintén jelentős törekvés az anyagi kultúra és a mindennapi élet te-

³³ Whittington, Phil: *Views from the bridge: revolution and restoration in seventeenth-century York*. Past and Present, vol. 170. (2001) no. 1. 121–151.

³⁴ Hasonló célkitűzés érhető tetten az alábbi munkákban: Boogaart II, Thomas A.: *An ethnogeography of late medieval Bruges. Evolution of the corporate milieu 1280–1349*. Lewiston–Queenston–Lampeter, 2004.; Granasztói György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, 2004.

³⁵ Lásd általában Kubinyi András munkáit, illetve például Laszlovszky József: *Királyi palota, ferencces kolostor és városi település (Gondolatok a későközépkori Visegrád településfejlődéséről)*. In:

vékenységeinek, illetve az egyes városi csoportoknak, például az elitnek térbe helyezett vizsgálata, valamint az egyes városok teljes utca- és telekrendszerének feltárása az okleveles anyag, a városi könyvek bejegyzései, a végrendeletek alapján.³⁶ Az eddig vizsgált forrástípusok felhasználhatóak az elképzelt, megtapasztalt, nem anyagi jellegű tér vizsgálatához is.

Különösen kedvező a helyzet a kutatásra, amikor eltérő szokásokkal, normarendszerrel, értékekkel rendelkező, ha szerencsénk van, rivalizáló, tehát forrásokat termelő csoportok élnek egymás mellett a városi térben, az összeütközések, érdekegyeztetések ugyanis láthatóvá teszik a két fél egyébként rejtve maradó, térrel kapcsolatos elképzeléseit, gyakorlatait is. Ilyen csoportok lehetnek az egymás mellett élő különböző etnikumok; az eltérő társadalmi csoportok, a városi polgárok és a városba egyre nagyobb számban költöző nemesek; a katolikusok, protestánsok és zsidók. Ám az összeütközés, az erőviszonyok eltolódása létrejöhet a városi közösség és a királyi udvar, a városi közösség és az egyházi intézmények, a városban élő világi papok és a szerzetesrendek között is.

A város térbeli rekonstrukciójához felhasznált források, tulajdonjogi ügyletek, végrendeletek, határjárások, a városlakókhoz kötődő lakhelymeghatározások alkalmasak arra is, hogy a térhez kapcsolódó elképzeléseket is megpróbáljuk megragadni a szóhasználat, a határok átjárhatósága, jelentése, átlépésükhöz és rögzítésükhöz fűződő szabályok, gyakorlatok vizsgálata révén. Épülhet a kutatás olyan ellentétpárokra, mint a magántér és a köztér, a szent és a világi, az egységes és a széttöredezett, a homogén és a heterogén, a zárt és a nyitott, amelyek az adott korszak térfelfogásának alapvető és jellegzetes tényezői. Korszakonként változik az ellentétpárok tagjai közti határ elhelyezkedése, illetve átjárhatósága: a középkor és a koraújkor századaiban jól kitapintható változásokat tapasztalhatunk például a magántér, az intimitás határozottabb megjelenésében akár a tulajdonjogban, akár a házak belső terének specializálódó elrendezésében, akár az ehhez fűződő gyakorlatokban. A városi hatóságok erejét, öntudatát jól meg lehet ragadni a közterek pontosabb körülhatárolásában, a magánérdekek, kiszögellések, térfoglalások határozott visszaszorításában, a beékelődő immunitások elleni fellépésben. A megszentelt terek átjárhatósága, hétköznapi célokra való használata nagy változásokon megy át a reformáció és a katolikus reform időszakában, a pontosabb elkülönülés mellett a deszakralizálódás jellemzi a hosszú folyamatot. A tér különféle ábrázolásaiban megfigyelhető a tér egyneműbbé, mérhetőbbé, elvonatbá válása, erre mutat az utcanevek, házjelek, határjelek átalakuló alkalmazása a hétköznapi és a jogi helymeghatározásban.

A társadalmi tér, a városi térhez kapcsolódó elképzelések és gyakorlatok, a térhasználat, a tér reprezentációja ráépülhet a magyar várostörténeti kutatások már elért eredményeire, kitérítik a fennmaradt források felhasználási lehetőségeit, és gazdagítják a régi városi élet körülményeiről, világáról megrajzolt képünket.

„Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Budapest, 2004. 61–71.

³⁶ Lásd például Végh András és Majorossy Judit kutatásait.